

יְהוּדָה גּוֹרְדוֹן.

בשנת תרמ"ד זכה י"ל גורדון לכבוד, שלא נעשה לשום משורר עברי ולשום סופר ישראלי לפניו ובימיו: קובץ כל-שיריו בארבעה כרכים ובשתי הוצאות, פשוטה ומהודרת, יצא לא על-ידי המחבר, כמו שהיה הדבר נוהג אז על-פי רוב, ולא על-ידי מוציא-לאור, כמו שהיה נוהג אז, לפחות, לפרקים, אלא על-ידי – הצבור העברי. זו היתה, במובן ידוע, מתנה לאומית, שהגישו טובי חובבי הלשון והספרות העברית לאומה ולמחבר כאחד. ומיד התחוללה סערה עזה בספרותנו. בפולמוס הספרותי, שעוררו „כל שירי גורדון“, השתתפו גדולי-הספרות באותו זמן: ליליינבלום ופרישמאן, המשורר ק.א. שפירא וד"ר פרנפלד ומרדכי בן הלל הכהן, וזולתם המון סופרים קטנים מהם. אף דובנוב וד"ר קאנטור כתבו עליו מאמרים נלהבים. אפילו הרבה ממתנגדיו בדעות אמרו עליו, ש„לא קם כמוהו מימי ר' יהודה הלוי“, ויש שהמליצו עליו: „מר' יהודה הלוי עד ר' יהודה ליב לא קם כר' יהודה ליב“. ודוד פרישמאן אף השנה את „אחותי רוחמה“ ל„מיניון“ של גטה. מה שכותבים בימינו על ביאליק ממש.

וכשנפטר גורדון לפני עשרים וחמש שנים הספידוהו שני גדולי משוררי-הזמן, יהל"ל ודוליציקי. זה האחרון התחיל את קינתו:

נִפְץ גִּלְגַּל-חַמָּה בְּשִׁמֵי-סִפְרָתָנוּ,

נֶסַח עֵץ-הַחַיִּים בְּעֵדן-שִׁירָתָנוּ,

הַשְּׁחַר מִמְסֻלָּתוֹ נָפַל וְאֵינָנוּ!

וסיים אותה בחרוז עז זה:

שְׁקָעָה הַשֶּׁמֶשׁ בְּסִפְרַת-יִשְׂרָאֵל!

ויהל"ל פנה אל אלהים בתלונה: המעט לך כל השרפים והכרובים, האומרים שירה לפניך, שלקחת מאתנו את המשורר היחידי, שנולד לבת-ציון אחת לאלפים שנה? –

הספידו אותו סופרינו בעשרות מאמרים, הספידו אותו דברנינו בעשרות הרצאות (והרצאה אחת אז כמאה הרצאות היום!). הספידוהו גם שני המשוררים

הצעירים, שאז כמעט לא שמע עוד שום קורא שאינו ותיק את שמעם:
ח. נ. ביאליק ב„פרדס“ של רבניצקי ושאל טשרניחובסקי במחברתי
„ציון למשורר“.

ואולם עברו אך 20 שנה – ובו עידת „עבריה“ בווינה נתפרסמה עובדה
מעניינת: מ„כל שירי-גורדון“ נמכרו בשנת תרע"ב רק י"ח אַכסמפּלרים...
Sic transit... כלום בצדק? – –

.I

העין והלב שני עמודי-השירה הם. הסתכלות יתרה והרגשה יתרה –
אלו הן שתי הסגולות, שבהן מצטיינים המשוררים מכל שאר אנשי-העט.
לב של משורר היה לגורדון. אך משולל היה עין של משורר. הרגשה
יתרה היתה לו; את ההסתכלות הפיוטית היה חסר.
ואין זאת אומרת, שלא היתה לו עין מסתכלת כלל. חסרון כזה במשורר
מן הנמנעות הוא. קראו את תאור „מקום ממכרה-העבדים“ בפואמה „אסנת
בת-פּוּטִיפּרע“ (פרק א'); או תאור זה של שקיעת-החמה באותה פואמה
עצמה (פרק ג'):

רוּחַ צַח חֲרִישִׁית שִׁפְרָה שָׁמַיִם –
הַשֶּׁמֶשׁ יָרַד אֶל גְּבֻכֵי-הַמַּיִם:
קַעֲרַת-סִפִּיר הִפּוּכָה עַל פְּנֵיהָ,
תְּפוּח־זָהָב נָפַל מִשׁוֹלְיָהּ.
וּבְקִרְקַע־הַקְּעָרָה, בְּרִקִיע־טְהָרָה,
מִתְנוֹסֶסוֹת וּמִשְׁבָּצוֹת אֲבִי-זָהָר:
אוֹתוֹת-זָהָב הִנֵּה, פּוֹרְחוֹת בְּרוּחַ,
מִכְתַּב־אַלֵּהִים חֲרוֹת עַל לִוְחַ.

או, למשל, תאור ה„ארי הלובי“, שבו התגושש בזורה שמעון, גבור-
ירושלים („בין שני-אריות“, פרק ה'):

עַל קִדְקִדּוֹ כִּקְפוֹד תִּסְמַר רַעְמָתוֹ
וּכְיַעֲר־בְּצִיר יוֹרְדוֹת שְׁעָרוֹתָיו הַקְּלוֹטוֹת,
זָנְבוֹ כְּאֶרֶז וּמִתְלַעֲוִתָיו – פִּיּוֹת-חֶרֶב,

וּבְחֹרֵי-פֶתֶן תַּחַת גְּבוּתָיו הָעֵבֶתוֹת
עֵינַיִם רוֹחֲצוֹת בְּדָם, יוֹשְׁבוֹת לְמוֹ אָרֶב.

או תאורו של יוחנן בן אורי („שני יוסף בן שמעון, פרק ד');
או זה של ה„קאנטוניסט“ של ירוב בספור המלא טראגיקה פנימית:
„העצמות היבשות“. ומה נהדר הוא תאורה של בת-שוע בשנים הראשונות
אחר נישואיה! —:

וּבְיוֹם-הַשֶּׁבֶת, בַּעֲלוֹתֶהּ בֵּית-הַכְּנֶסֶת,
הַבֵּיטוֹ וְרָאוּ בָּהּ, מֵהַתִּיף בְּהַדְרָה!
עַל שְׁלֵמַת-מְשִׁי סְדִין-שֵׁשׁ לוֹבֶשֶׁת,
עִיר־זָהָב וּפְנִינִים עַל חֶלְקֶת-צְוֹאֲרָה.
הַצְנִיף הַטְּהוֹר כְּנֹזֵר עַל רֹאשָׁהּ,
כַּמְלֶכֶה קוֹמְמִיּוֹת בֵּין רְעוּתֶיהָ צוֹעֶדֶת.
גַּם הַפְּרוֹשׁ, עֵץ-הַיָּבֵשׁ, יִתְגַּבֵּב לְרֹאֲתָהּ,
— כִּי גַם לוֹ בִּסְתֵר נֶפֶשׁ חוֹמְדֶת, —
וּשְׂכִינַת-הָאֵל מֵתְעַנְּגֶת עָלֶיהָ
עַת קוֹמְתָה הַזְּקוּפָה דוֹחֶקֶת רַגְלֶיהָ.

(„קוצו של יוד“, סוף פרק ב').

ואל נא נשכח, שגורדון עדיין היה אסור בימיו בכבלי הלשון המקראית.
אמנם, הוא הראשון, שהתיר לעצמו לנתק כבלים אלה גם בשירים, — בשירים,
שלשון-התנ"ך הטהורה והצרופה נחשבה בהם חובה מאז ומעולם! מי עד גורדון
כתב בלשון עברית עשירה זו, שאנו מוצאים ביחוד ב„משלים קטנים לילדים
גדולים“? מי הרשה לעצמו להכניס לתוך שירים מלות תלמודיות, ואפילו
מאוחרות מהן, כמו שעשה גורדון ביחוד בפואמות מחיי-ההווה? — אף-על-
פי-כן, אותה החירות הלשונית הגמורה, אותה הלשון החיה והמדוברת, שיש
למשוררינו כיום, הרי לא היתה גם לו. וכבלי-לשון אלה בודאי הפחיתו את
הציוריות הדסקריפטיבית שבשיריו. ועם כל זה — מי עד גורדון וכמה אחריו
הגיעו לידי ציורים פיוטיים כתובים בלשון מקראית עשירה ומחושלת-מפְלָד
כאותם, שכתב גורדון על אהובתו שנודקנה („חנה לאחר שלשים שנה“)? —:

הוּי, חֲרָבוֹת-הַיָּכֵל, הַרְיִסוֹת-מִזְבֵּחַ,
מְכַתֵּת פּוֹכֵב-אוֹר מְשַׁלֵּף מְמַסְלֶתוֹ,
קָשֶׁת בְּלִי צָבָעִים, בְּלֶקוּיוֹ יָרַח,
שְׁמַיִם — אֵין בָּם אֲדָנִי וּשְׂכִינָתוֹ!

אי־אפשר, איפוא, לומר, שלא היתה לגורדון עין מסתכלת כלל. ואולם עין־חווה, עין רואה את הנולד, לא היתה לו. עין־הרוח היה חסר. בנערותו אמר אף הוא „דברי־זמר“: „תל־אביב“, „חג לאדני“, ועוד. שיר־האהבה „חנה“ שלו נקרא עד היום בעונג, אף־על־פי שיש מקום לחשוד, שפרי־קריאה הוא ולא פרי־הרגשה (אגב: אף אהובתו של מיכ”ל חברו חנה שמה). אף חשבון־הנפש והזדעזעות בפני הסוד של אין־הסוף (שתבע ממנו בריינין) היו לו: „בית־מועד לכל חי“, „ודוי“, „האמונה והדעת“ ואחדים מ„שירי־הזהב“ (הסוניטים) שלו—עדים נאמנים הם על זה. אך כל אלה אינם מתרוממים עד לידי חזון פיוטי. בינת־הלב יש כאן, חזון־לב אין כאן. ועל־כן אין לכל אלה קץ, אין להם נצחיות. אין הם נוקבים ויורדים עד מעמקי־הנפש ומסתריה, שמתוכם צופה ומביט המשורר־החווה על הבאות ועל כל היקום. ועל־כן אין הם עולים עד לידי גובה אנושי־כללי ואינם נעשים חזון לדורות. בשירו „אתם עדי!“ מתפאר גורדון במה שלא עסק בנפש־עצמו, בהרגשותיו הפרטיות— במה שלא היה ליריקן גמור. „לבני־עמו ואלהיו“ הקדיש את עטו; „חלומות חלם, פתרונים בקש“, אבל לא לחייו, ליסוריו ולמאווייו, אלא לחייה של האומה כולה, לצרותיה וחפציה. על־כן מועטים כל־כך שירי־הליריקה הטהורים שלו. וביאורו של דבר זה מצוי הוא, כמדומה לי, בשיר הלירי היותר נאה שלו— בשיר העמוק ומלא־העגמה „סלוק־שכינה“, שכתב מיד אחר שנרצה אלכסנדר השני. רוח־הקודש עוזבת את הארץ, והמשורר שומע „קול כתור ימר על יונה נאהבת“. הוא רואה, והנה „אך חציר העם יתור לו ברפש“, הוא רואה „סולם מוצב ארצה— ואנשים יורדים, אך עולים אָן“. אין „מרחביה להלך־הנפש“, וראות־העינים— מה שפל, מה נורא ממנה?— וב„שלמת־אור“ הוא צר את חלומותיו ורוצה לעלות למעלה, לחזות „מחזות־שדי“. אך דבר זה אינו עולה בידו. גורדון הוא מהוסר דמיון פיוטי. „בִּירָה בלילה“ הוא הנסיון האהד של חזון־לב לגורדון— והנסיון לא הצליח: הוא פותח בדמיון חזיוני מרהיב עין ומסיים— בסאטירה ובפובליציסטיקה. התמונות שבסופו מהרירות לב, אך תמונות של המציאות בלבד הן, ולא של המציאות המתהווה, ההולכת ומתגלמת, שראשיתה, רמזה הראשון, בהווה, וסופה— שפעת־התגלמותה— בעתיד, אלא של המציאות, שכבר הגיעה בהווה לגמר־בשולה ועוד מעט ותעבור, עוד מעט ותעשה נחלת־ההיסטוריה. במקום שאין עין רואה את הנולד, אין חזון־לב ואין גם חזון־עתידות. ולפיכך אף לא נעשה גורדון כנור לחלום־שבותנו, אף אם מצפה היה לגאולה בלא שום ספק.

ואולם במקום עין של משורר, שהיה חסר, היה בו לב של משורר, לב, שהרגשתו—אש והשתפכותו—לבה.

גם רוך מיוחד במינו היה בלבו של המשורר. קראו את הפואמה „שומרת יבם“, במקום שמתוארים אהבתה של האשה הצעירה לבעלה וכח-לבה של האם בפני בנה הגוסס. קראו את החרוזים המתפרצים פתאום מתחת עטו של המשורר:

צַר לִי עֲלֵיךְ, אַחֹתִי, יוֹנְתִי —

הֲכֵן פֶּקֶד אֵלַי, צוֹתָה תוֹרְתִי?

או ציור ילדתה הקטנה של בת-שוע („קוצו של יוד“, פרק ד'):

...יְדִיָּה הַקְּטָנוֹת כְּפוֹתִין עַל לֶבָה	...תוֹרָה צוּה לָנוּ מִשָּׁה—מִרְשָׁה...
עֵינֶיהָ בְּאֵמָה וּבְשִׁלְמָתָה הַחֲדָשָׁה.	אַשְׁמַע מוֹסֵר-אָב, תוֹרַת-אֵם אֲקַשִּׁיבָה
הַקְּטָנָה בְּקוֹל-יוֹנִים קוֹרֵאת בְּחֶבֶה:	וּבְעֵינַי אֵל וְאָדָם דְּרָכַי אֵיטִיבָה.

או קראו את ספוריו הנעימים „רחמי-אם“ ו„מעלות ומורדות“. כן, גם לב רך היה למשורר — אף בלא רוך לא יצויר משורר ראוי לשם זה. אבל לא בזה הצטיין גורדון ביותר ולא על-ידי כך נעשה ראש משוררי-ישראל מר' יהודה הלוי ועד זמנו. היתה לו אותה התפעלות יתרה של משורר, שעל-ידה מתמזגת ההרגשה בתבונה. הייתי קורא לה בעברית „בינת-הלב“. זהו באמת השכל של הלב — נחלתם של המשוררים הגדולים. זהו „מושג-התחום“ בין ההרגשה ובין המחשבה. מזיגת המחשבה בהרגשה. „המחשבות הגדולות באות מן הלב“ — אמר פילוסוף צרפתי. ואולם החושבים-החוזים הגדולים, שביצירותיהם הפילוסופיות, או אף הפובליציסטיות והבקרתיות, יש הרגשה עזה, חוננו מטבעם בלב של השכל. למשוררים-החושבים יש, להפך, השכל של הלב, בינת-הלב. זוהי אותה ההרגשה היתרה, אותה ההתרגשות היוצאת מן הכלל, שכל מחשבה גדולה מעוררת בלבו של המשורר. סוללה חשמלית היא נפשו של המשורר, וכשניצוץ של מחשבה נוגע בה — מיד הרגשתו היתרה מתרוקנת. ולפעמים היא אף באה לידי גפץ. זהו הפתוס הקדוש, פרי בינת-הלב — זהו הפתוס האלוהי, שנתברכו בו גדולי המשוררים שבכל הזמנים ובכל האומות. אבן-בוהן הוא זה למשורר: יש לו למשורר פתוס קדוש זה — משורר גדול הוא. אין לו פתוס קדוש זה — משורר הוא — משורר נעים, מעניין, אפילו משורר-אמן, אבל גדול אינו.

פתוס קדוש זה אינו רק התפעלות מרעשת-עולמות בלבד או צעקות וקובלנות והתמרמרות קולנית דוקה. הן אמנם, על פי רוב הפתוס הוא התלהבות עליונה או זעקת-שבר. אבל פעמים שאינו אלא עלית-נשמה, התרגשות חוגגת ונלהבת — הנשגב במדרגתו העליונה. כי על-כן הוא הפתוס הקדוש, בהבדל מזה שאינו קדוש, שאין בו אלא צעקות וקולניות, שכולן — חול.

ופתוס קדוש משני המינים – זעקת-שבר וחגיגות נשגבה – היה לגוריון במדה מרובה, כמעט הייתי אומר – במדה גדושה.

II

שלוש תקופות עברו על גורדון בחיי-היצירה שלו. התקופה הראשונה מתחלת בשנת תר"א ומסיימת בשנת תרכ"ז. השנייה נמשכת משנת תרכ"ז עד שנת תרמ"ב, והשלישית – משנת תרמ"ב עד יום מותו (כ"ד אלול תרנ"ב). התקופה הראשונה היא סוף ימיו של ניקולאי הראשון ותחלת-מלכותו של אלכסנדר השני. הימים – ימי ההשכלה הרשמית. ממשלתו של ניקולאי הראשון השתדלה ל"השכיל" את היהודים, ויהא אפילו בעל-כרחם. שכוונתה היתה הטמיעה הגמורה, ואפילו המרת-הדת – בזה אין עכשיו שום ספק. אבל כוונה זו היתה דבר המסור אל הלב. בגלוי לא השתדלה אלא לקרב את היהודים אל ההשכלה האנושית-הכללית ולהסיר את לבותיהם מאחרי ההתבודדות והאמונות התפלות והלמוד החד־צדדי והפרנסות הבזויות. ולתכלית זו לא רק הפיצה השכלה, אלא גם עבודת-אדמה: אז נוסדו המושבות העבריות בפלכי תרס"ו, יקאטירינוסלב, ווילנה, הורודנה, ועוד. השאיפות הללו אי-אפשר היה שלא תמצאנה להן בת-קול חזקה בלבו של משורר עברי. באמונות התפלות הרי נלחמו הנביאים, שהאדוקים כמעט אסרו לעסוק בספריהם (לא יאמן הדבר, אבל הרי עובדה היא!); ובימי-הנביאים היו היהודים עובדי-אדמה. והימים ברוסיה – ימי השיבה אל התנ"ך. "תקופת-ווילנה" הנהדרת. מברלין באה לליטה תנועה זו, שעל-ידה קבלה ההשכלה הכללית צורה לאומית גמורה: צורת חבה יתרה אל הקנין העברי היותר יקר – אל "ספר-זוספרים". שודקה אז מפני התלמוד ומפרשיו. משה בן-מנחם ותלמידיו תרגמו ובארו את התנ"ך לשם השכלה ולשם חדוש הלשון העברית כאחד (אמנם, גם לשם הפצת הלשון הגרמנית). ונפת לי הירץ ווייזל עשה את חייו של "אדון-הנביאים" נושא לשיר-גבורים גדול. אז נולדה תשוקה עזה בלבותיהם של משכילי-ווילנה, מושפעי-ברלין, לשוב אל התנ"ך ולעשות את תַּכְנִי חומר לשירתם. אד"ם הכהן סובב כל ימיו בתוך תחומי-התנ"ך ונסה – בלא הצלחה יתרה – לשיר על אחדים מגבוריו ("אוריה ובת-שבע"). מיכה יוסף לַבְּנוֹן בנה, כשהיה בברלין, נתעורר על-ידי זק"ש וצונץ לחבר פואמות היסטוריות עבריות-לאומיות – וכתב את "שירי בת-ציון", שבהם שר על שלמה, על יעל וסיסרא, על משון, ואברהם מאפו, שאף הוא ישב בוילנה כמה שנים, כבר שקד בימים ההם על שכלולו של הרומאן הראשון מתקופת בית ראשון, שאינו אלא אפֹתִיאֹוזָה להנביאים ולעבודת-האדמה כאחד.

אד"ם הכהן היה רבו (בשירה) של גורדון, ומיכ"ל ומאפו היו חבריו. אי-אפשר היה, איפוא, שלא יהא גורדון מושפע מהם—ומזמנו. הרי חזון-העתיד לזו חזוה משוררנו זה מעולם.

ועל כל ההשפעות הללו נוספה עוד השפעה אחת, ששום משורר של אותו זמן לא נשתחרר ממנה—השפעתו של פרידריך שילר.

ביחד עם השכלת-ברלין העברית באה ליהודי-רוסיה גם השירה הגרמנית, שנלכה היה שילר. גיטה עדיין לא היה מובן אז, היינה היה אז עדיין חדש יותר מדאי (אך מיכ"ל, שהתרפא בברלין, הושפע ממנו), ונשאר, איפוא, שילר. האידיאליות הנטובה של משורר גדול זה, המוסריות הנעלה, שהטיף לה, וגם—ואפשר, זהו הזיכרון החשוב ביותר—מה שהיו בשיריו לא רק „פרחים“, אלא גם „פרי“—רעיונות פילוסופיים-פיוטיים נעלים, שנתגלמו בשיטה פילוסופית-אסתטיטית שלמה, — כל אלה לקחו שבי את לבותיהם של המשוררים העבריים הצנועים וה„מעיינים“ של אותו זמן, וגם גורדון היה בתוכם.

כמיכ"ל וכמאפו אף הוא עוסק בתקופת-יצירתו הראשונה בתכנים היסטוריים: הוא כותב את „אהבת דוד ומיכ"ל“, את „דוד וברזילי“, את „אסנת בת-פוטפרע“. „אהבת דוד ומיכ"ל“ הוא פריה של השפעה כפולה: של שילר ושל אד"ם הכהן (שלו הקדיש גורדון פואמה גדולה זו). השפעה זו היתה גם לרעה: היא עשתה את המשורר חקן ודברן ומתפלסף. המשורר נכנס לתוך המאורעות, מתערב במעשיהם והרגשותיהם של גבוריו, ואף בשיחותיהם. ומפני-כן יש ב„אהבת דוד ומיכ"ל“ אריכות יתרה ואין בה בהירות ופראגמטיות. המעשים שבה מתגלמים יותר על-פי פרוגרמא לקוחה מספרי-שמואל ומזמורי-תהלים משהם באים מתוך הכרח פנימי והשתלשלות טבעית. ו„חוסר-דם“ יש בפואמה זו: חגוגניות ידועה והעדר סערות-הנפש ומריצות-הפעולה. אבל לעומת זה כבר יש בה אותו „נשגב“, שראינוהו בתור אחד מגילוייו של ה„פתוס הקדוש“. יש בה צניעות פיוטית, שבסבתה בלבד משתוקק הייתי, שלא יהיו צעיר וצעירה עבריים, שלא יקראוה. ויש בה חגיגות נעלה, מעין הדרת-קודש, שהיא פועלת על הלב גם כיום הזה, לאחר שנתרחקנו מכל צורתה של פואמה זו ומלשונה המליצית ואף מכל אותה ההשקפה הישנה על סכורי-התנ"ך, ובפרט על ספרת-הלים, שהונחה ביסודה.

יותר שלמה וגם יותר חדשה ברוחה ובצורתה היא—„אסנת בת פוטפרע“. בהשמטות קלות אחדות (דברי-המשורר, שאין להם מקום באפיקה) היא עד זיום אחת מן הפואמות העבריות היותר נאות, הציורים שבה (למשל, הציור הנחמד, איך אסנת הקטנה רודפת אחר העופר, ששקת את תלמיה, ציור הגן של פוטפרע, הציור הנזכר של מקום ממכר-העבדים, ועוד), הנתוח

הפסיכולוגי של רגשות-זו ליכה, שתאותה מתגברת יותר שהיא מרגשת, שיעוד מעט ו"יומה", יומה של יפהפיה קרובה לשנות-העמידה, יפנה לערוב, תומתה של אסנת והמלחמה הפנימית שבין אמונתה באמה ואמונתה באהובה, — כל אלה הם מעשי-ידי-אמן. אבל לידי שלמות גמורה הגיע גורדון הצעיר ביצירתו היותר מוקדמת דוקה — ב"דוד וברזילי". אין זו פואמה, אלא אידיליה, ואחת מן האידיליות היותר נחמדות. איזה תום ילדתי, שהוא מתאים כל-כך לתקופה הרחוקה ההיא, ואיזו שלווה עליונה, שהיא מתאמת כל-כך לכפר הבודד והרחוק ממרכזי-התרבות, שפוכים על פני-כולה. וטראגיקה שוקטת היא מלאה, שנתמזגו בה סוד-המות והבחילה בחרש המצופה כסף, שקורין לה "קולטורה", שקורין לה "תשואות-קריה" ו"תענוגי-החיים"... כשהייתי בארץ-ישראל בפעם הראשונה (בשנת תרע"ב), שמעתי בבית-ספר ירושלמי אחד את המורה העברי קורא ומטעים אידיליה זו לפני תלמידיו ילידי-הארץ, — ואז אך אז הרגשתי אותה כראוי. אין בה אף קו אחד גס, אף רשום אחד מיותר. הכל מתאים לתוכן ולרוח-הארץ כאחד. אילמלא כתב גורדון אלא אידיליה זו בלבד, אי-אפשר היה עוד לגזול ממנו את השם "אמן". ואי-אפשר היה עוד להסכים לדעתו של ראובן בריינין (ב"השלוח", כרך א', עמ' 66—68), שאך מחזות נוראים, דם ואש ותימרות-עשן, יודע גורדון לצייר.

ומתוך הפואמות האחרונות בנות התקופה הראשונה, "בין שני אריות" ו"במצולות-ים", כבר מתפרץ הפתוס הקדוש הבוקע רקיעים. גורדון אינו יכול עוד להתאפק — ומן הנשגב עובר הוא אל הנלהב. הוא מתחיל להיות "קטיגור לאומי". כל הפרק הראשון של "בין שני אריות" הוא למותר. אין מקום לו בפואמה, ובפרט בפואמה היסטורית. המשורר מדבר בעדו — שלא כחוקי-האפיקה. ואולם הוא אינו יכול לשים מעצור לרוחו הסוער. הפתוס הקדוש אֶקְלָהוּ. ומעטו מתפרצים חרוזים, שלא ישכחו כל עוד לא יעשה ישראל עם ככל העמים אשר על פני האדמה:

שְׁחַתְּךָ, יִשְׂרָאֵל, כִּי לֹא לְמִדּוּךָ
 לְאֶסּוּר מְלַחְמָה בְּתַבּוּנָה וְדַעַת.
 פַּח וּמְרִי-נַפֶּשׁ מֵה-יּוֹעִילוֹךָ
 אִם אֵין תַּחֲבֹלוֹת-שָׁר, אִם אֵין מְשַׁמְעַת?
 בְּמָה מֵאוֹת שָׁנִים מוֹרִים אֲשָׁרוּךְ,
 כּוֹנְנֵנוּ בְּתִי-מְדַרְשׁ — וּמָה הוֹרוּךְ?
 הוֹרוּךְ לְשִׁמּוֹר רוּחַ, לְחֶרֶשׁ אֶבֶן.
 לְחֶשׂוֹף מִים בְּכַבְרָה, לְדוֹשׁ תָּבֵן.

הורף, הָה, לְהַלּוֹף נֶגֶד הַחַיִּים,
הַסָּגֵר בָּדָד בְּגִדְרִים וּבְחֹמוֹת,
לְהִיּוֹת מִת בְּאַרְץ, חַי בְּשָׁמַיִם,
וּבְהַקְיִץ לְחֵלוֹם, וּלְדַבֵּר בְּחִלּוֹמוֹת.
וּבְכֵן נָס לְחָה, נִבְקָה רוּחָה,
חֲמַרְמְרוּ מֵעֵיף, יָבֵשׁ פִּתְחָה,
אַבְקַת־סוּפְרִים וְעַל־יֶשֶׁחַ מְלֵאוּף
וּכְחֻט חַי לְדוֹרוֹת הַצִּיּוּן.

זוהי קטיגוריה עזה על היהדות של כל הזמנים—על זו, שהחריבה את שאיפתנו ליעשות מלכות-בכפה לפני שלשת אלפים ושני אלפים שנה ועדיין היא מחרבת את שאיפתנו כיום ליעשות עם עובד-אדמה על אדמת-האבות המשוחררת. ומה בכך, אם קטיגוריה זו שלא במקומה היא? ומה בכך, אם חוקי-האמנות דורשים, שבפואמה היסטורית ידברו המאורעות ולא המחבר? — הפתוס הקדוש אינו נשמע לחוקים. והדברים-כאש פועלים פעולה עצומה אף-על-פי שהם שלא במקומם.

אחר נכיון פרק זה לפנינו בפואמה „בין שני-אריות” יצירה אפית ממדרגה ראשונה. כל חוליה ופרק ואבר שלה הוא מעשה-ידי-אמן: פרידתו של שמעון ממתת אהובתו; תאניתו לאחר שנשבה וירושלים נפלה לפני צר (חרוזים אחדים באו כאן מ„זמירות-ישראל” של בירון בתרגומו של גורדון עצמו); תאור הששון והשמחה, שהעם „הרודה בשלשת חלקי-היבשת” שש ושמה על שהכניע „עם קטן ודל, יושב ארץ מהלך חלקי-יום חמשת”; תאור שער-הנצחון של טיטוס, ה„תענוג לבני-אדם”, ששם את היהודים כעפר לדוש ועשה לו „שלמת-ארגמן מדמם”; תאור הזירה, ועל כולם — הציור הנפלא מהתגוששותו של שמעון עם הארי הלובי... ובשעה שכבר נשבר להבה-החרב של שמעון, והוא עומד לנגד הארי הפצוע והמשתולל ואך הנצב בידו, והוא רואה את מרתה „לובשת עבדות” ופונה בתפלה אל „אלהי-שמשון”, — אין המשורר יכול להתאפק גם הפעם, והוא מפסיק את מהלך-המאורעות בקריאה מרה:

<p>סָר מֵעַם־נַחֲלָתוֹ וּמִגְבוּרֵיהוּ וַיְהִי עִם אוֹיְבֵיהֶם, הַפְּלִשְׁתִּים הָעֲרָלִים, וּכְמוֹ לֹא חָנַן עִמָּךְ כֵּן לֹא חָנַנְתָּ.</p>	<p>גְּבוּר אוֹבֵד, הַעוֹד לֹא הִתְבוּנְנָתָ אַלְהֵיךָ, אֱלֹהֵי־שִׁמְשׁוֹן, אֵי־הוּ? — אַלְהֵיךָ, אֱלֹהֵי־שִׁמְשׁוֹן, אֵל־אֱלִים.</p>
---	--

ופתוס קדוש זה מגיע למרום-קצו בפואמה „במצולות-ים”. פואמה יותר לאומית אין בספרותנו. אם יכולים היו ליליינבלום וחבריו להאשים את

גורדון באנטי-לאומיות לאחר שקראו פואמה זו, — ודאי, היה להם מושג משונה מן הלאומיות. אף כאן פוגמת ההקדמה (חצי הפרק הראשון) בצד-האמנות של הפואמה; אבל אין חוקים וגדרים להפתוס הקדוש. וחרוזים מאוימים בתאנָתָם נוזלים מעל עטו של המשורר כקלוחי-דם ממושכים ומכודנים:

הגִּלְת בַּת־יַעֲקֹב מִסְפָּרֶד, כָּלָה הַגִּלְתָּהּ;
שַׁעֲרֵי־גִלְיָה בָּאָה—גַּם הִיא אוֹתָם דָּחְתָּהּ;
אִירָפָה פָּנְתָה עֲרָפָה לְנִדְחִים אֱלֹה,
רַק קִבֵּר פִּתְחָה לְמוֹ, רַק תִּפְתָּה וְכֹלָא;
עַל סִלְעֵי־אֶפְרַיִם הַתְּפִרְקוּ
וּבְאֵי הַזֶּה הַזֶּה דָּמָם, הִזּוּ וַיִּנְקוּ;
יָמִים הָיוּ לְחֶרֶבָה מִכַּבֵּד־פָּגַר,
וּבִיבְשָׁה זָרְמוּ נְהִרוֹת־דָּם בְּמַיִם.
וּבְחֻשְׁךְ־סִתְרוּ שׁוֹפֵט־תַּבֵּל יִסְגֵר
וּבְכֵי־עֲשׂוּקִים לֹא יִקַּם תַּחַת שָׁמַיִם.

וכשרב־החובל הספרדי חושק בפנינה, בת הרב אבו־שעם מטורטונה, שזה לא כבר נשרף באש על־ידי האינקוויזיציה, ומאיים עליה, שאם לא תשמע לו יאבד את כל אחיה הגולים, והיא ואמה נותנות תקוה בלבו ומקריבות את עצמן קרבן על מזבח־אחיהן — משליכות את עצמן „במצולות־ים”, — נחנק הנלהב בנשגב. ושוב באה הקובלנה על „שופט־תבל”, שמסתתר ב„חושך־סתר” ואינו שם לב לדמעוֹת־עשוקים:

רָאָה הַיָּם וַיִּנָּס, מִיָּמִיו הַתְּפִלָּצוּ,
הָמוּ גִלְיוֹ סָבִיב, הָמוּ וַיִּתְרוֹצְצוּ;
שִׁתִּי הַנִּפְשׁוֹת הַטְּהוֹרוֹת פְּנֵה־בִפְרוּיִם
צָלְלוּ כְּעוֹפֶרֶת בְּמִצּוֹלוֹת־הַמַּיִם.
שָׁם חָדְלוּ רוֹגֵי, שָׁם, בֵּין קִצְבֵי־הָרִים, נָחוּ;
סִלְעֵי־הַיָּם מִצְבָּתָם וּבִטְנוֹ קִבְּרָמוּ,
כְּפִתָּם — רָקִיעַ וְכִתְבָּתָם — הַפּוֹכְבִּים;
אֵין רוֹאָה, אֵין יוֹדֵעַ לְבָבוֹת עַל שִׁבְרָמוּ,
רַק עַפְעַפֵּי הַשַּׁחַר עָלִימוּ נִפְקָחוּ,
רַק עֵינ־הָאֶרֶץ דּוֹמָם רָאָתָה בְּעֵבִים, —

עֵין רוֹאָה קֶץ כָּל בְּשָׂר, סוֹף אֲלֵפֵי-אֲלֵף,
וּמְעוֹלָם לֹא הוֹרִידָה דְמָעָה אֶף דִּלְף.

כמה הדרת-קודש יש בקובלנה איובית זו! כמה מן הנשגב – בתרעומת,
כמה אמונה – בכפירה! – –

III

המעבר אל התקופה השניה (תרכ"ז–תרמ"ב) היו: „משלי-יהודה” (ווילנה תר"ך) והשירים: „דרך בת עמי” (*), „הקיצה עמי” (תרכ"ג). ה„משלים”, שיש בהם „מוסר” ועקיצות, הם התחלת שירי-התוכחה שלו. עד כמה מצאו חן בזמנם יש לראות ממה שהוכנסו כמה מהם לתוך ספר-מקרא של בתי-הספר לַקְרָאִים ושהונהג ספר „משלי-יהודה” כולו בתור ספר-מקרא של בתי-הספר ליהודי-הודו, שיסדה חברת „כל ישראל חברים” בבוּמְבִי. בתכנם אינם מקוריים, זולת מועטים, שאף הם לא כולם מוצלחים הם. אבל כמה הם עבריים מקוריים בהרצאתם וסגנונם ובכל רוחם! שאול טשרניחובסקי („בן-גוטמאן”) ברר דבר זה על ידי השוואות מוצלחות במאמרו החשוב: „גורדון בתור ממשל” („השלח”, כרך י"ג, עמ' 244–251). והשירים „הקיצה עמי!” ו„דרך בת-עמי” הם ממין אותן הזמירות, שהן מבשרות תקופה חדשה:

הַקִּיצָה, שָׂא עֵינֶךָ אָנָּה וְאָנָּה, וּמְקוֹמֶךָ וְזַמְנֶךָ אָנָּה הַכִּיָּרָה.	הַקִּיצָה, עָמִי! עַד מָתִי תִישָׁנָה? הֵן גְּזוּ הַלֵּיל, הַשָּׁמֶשׁ הָאִירָה.
--	--

הוא קורא לעמו: עד מתי תהיה כאורח באירופה וכּוֹר בין עמיה? – הוא קורא לו: „הרימה ראשך, הַיִּשָּׁר גִּבְנִי!” – הוא קורא לו להשכיל, אך גם לעסוק באומנות ולפעול בבתי-חרושת, ללמוד חכמה, אך גם לקנות שדות ולעבוד את האדמה. ובשיר זה בא גם המאמר המפורסם: „היה אדם בצאתך ויהודי באהליך”. עדיין אין כאן מרירות ולא תוכחה קשה. בדברים רכים קורא המשורר לעמו, שיצא מן הגיטו. וכך הוא עושה גם בשיר „דרך בת-עמי”. אינו מאשים את העם על אי-הסדרים שבחיינו. יודע הוא, שסבות היסטוריות גרמו לכך:

הֵן אָמַת, יַעֲקֹב, כִּי עַד פֹּה נוֹאֲלָת,
הַחֲזִקָת בַּסְּכָלוֹת, חֲכָמָה גַּעֲלָת.

* תרכ"א, ובטעות נסמן שיר זה: כתוב בשנת תרכ"ה. סצאתיו ב„כוכבי יצחק”, חוברת כ"ו, תרכ"א, וב„הסליץ” תרכ"ב, גליונות י"ג–י"ד.

ותרעל מנוער לבות-בניך,
 ותמרוד באור, ותשב בחשך,
 ויהי לחם-ביתך עקבה ונשך,
 ותצדק גדופים, תרפות-שוטניך.
 אך לא בשאט-נפש כל זאת עשית,
 לא הכבדת לבך, ערפך קשית:
 יד-האונס היתה, הוא הדמנו.

לחנם האשימו, איפוא, את גורדון, שראה אך את המסובב ולא את הסבות. הדברים המובאים זה עתה וה"משל הקטן לילדים גדולים" בשם "אדוני-בזק" מעידים למדי, שגורדון לא את הכל תלה ברבנים ובראשי-קהל. הוא יודע, שעם-ישראל נאסר, באוקי-הבשר ובכבלי-הנפש" כאחד:

באוקי-הבשר מאחרים אפרנו
 ומוסרות-הנפש בידינו יצרנו.

עוד בשנת תרכ"ב, בעצם ימי-הזכיון ברוסיה, הוא משיב לבעל-המגיד" על השאלה:

"משורר, מאי קא-בכיתו?"—על דא קא-בכינא:
 הן מרדפים אנחנו מכל צד ופנה,
 עומדים אנחנו ככבשה תוף שבעים זאבים,
 הצמאים אל דמנו ולכבודנו רעבים.
 כל הנעשה ראש יבהלנו בתרונו,
 יגז צמרנו כרועה את צאנו.

ואף-על-פי-כן בכל שיריו בתקופה זו עובר כחוט השני הרעיון, שאשמים בפל הם, המאשרים המתעים ומורי-השקר: הרבנים וראשי-הקהל, האמונות התפלות והרקבון הפנימי. חוסר רחבות-מבט הוא או חוסר-הרגשה? — לא זה אף לא זה. אף כאן לפנינו אותו ה"פתוס הקדוש", שעשה את גורדון לא אך למשורר, אלא אף למשורר גדול, לראש משוררי-דורו.
 אילו היה באים אל אליהו התשבי בשעה שהרעים את קריאת-תוכחתו הנוראה: "הרצחת וגם ירשת?"—והיו אומרים לו: מה לך כי נזעקת? הלא את בעל מלך-צור ובן-הדד מלך-ארם גרועים הם הרבה מאחאב מלך-ישראל. וחוזק מזה: הרבה הסביבה גורמת. ישראל תלוי במכירת פרי-אדמתו בצור וצידון, גבירות-הימים וסוחרות-העולם, ובחייו המדיניים—

בארם ואשור, ועל־פי כל חוקי ההיסטוריה והסוציולוגיה והכלכלה המדינית אי־אפשר שלא יושפע ישראל מן הצורים והארמים והאשורים; ובכן כל תוכחתך אין לה יסוד והיא מוטבעת בראית־המסובבים ובהעלמות־הסבות, – אילו היו באים בדברים כאלה אל אליהו או אל ישעיהו או אל ירמיהו או אל כל נביא אחר, מה היה משיב על זה? – או אילו היו באים אל ביאליק ואומרים אליו: מה לך ולתוכחותיך הקשות על ה„עם־החציר“ ועל יהודי־קשינוב הפחדנים ושפלי־הנפש? כלום אינך רואה סבותיהן של פחדנות ושפלות אלו – הגלות, הגטו, הדלות, הגזרות, ההשפלות? – אם כן, הלא רואה אתה את המסובבים ואינך רואה את הסבות, – מה היה ביאליק משיב על זה? – הם היו משיבים כולם כאחד, כל אחד בסגנונו ועל־פי דרכו, תשובה אחת: הפתוס האלוהי אינו יודע חקרנות. הוא רואה דברים כמו שהם ומתרעם עליהם באשר הם שם... באור הרע על־ידי הסביבה והמסבות תועבה הוא לו. האדם המכוער והמגונה אינו אשם בכיעורו ובגנותו: דורי־דורות, אבות־מורישינו, גרמו לך. ואף־על־פי־כן המכוער מעורר תיעוב והמגונה – מחאה עזה. ומחאה עזה זו, שאינה מצוננת על־ידי חקירות, היא הפתוס האלוהי, – זו התוכחה הנבואית, שנתנה למורשה לגדולי־המשוררים, חמומי־הלב וסעורי־הרוח.

ומה אנו, בני הדור החדש, מבינים בתקופה זו של שנות הששים והשבעים? – כשאנו קוראים, שממשלת־רוסיה, הממשלה הצארית, היתה מוכשרת לתת לסופר עברי, ושלום יעקב אברמוביץ שמו, 500 רובל תמיכה להוצאת ספר עברי, „תולדות־הטבע“, – הלא נראה לנו הדבר כאגדה. וכשאנו שומעים, שצורר־יהודים ואביר־לב כניקולאי הראשון היה מוכשר לתת קרקעות ליהודים ברוסיה ולתמכם עד שיבואו אל המנוחה, – הלא משונה דבר זה בעינינו עד לאין שיעור. היפלא, שבעל נפש מתפעלת כגורדון ראה בזה ראשית־השחרור מן הצרות ומן הגטו? –

ולעומת זה הלא גם נורא להעלות על הדעת, מה היתה היהדות המקובלת באותה תקופה. אומה שלמה חיתה חוץ לזמנה ממשי. לימוד אחד היה לה בעולמה – חומש ורש"י, ומיד אחריהם – גמרא, וגמרא, וגמרא. יותר נכון – הלכה, הלכה והלכה. אפילו את האגדה הוציאו מן התלמוד והניחוה לבעלי־מלאכות – „עמי־הארצות בטבע“. האוצר היותר יקר של האומה, חכמתה ותפארתה וגאונה לעיני כל העולם – התנ"ך, היה מוטל בקרן־זוית וכמעט נאסר להגות בו. דקדוקה של הלשון הלאומית נעשה „טרפה־פסול“. שירי ר' יהודה הלוי נתגלגלו בארכיונים של נכרים – ובכתבי־יד מאובקים. ספרו העיקרי של הרמב"ם נחשב בין ה„ספרים החיצונים“. בעלי־המלאכה

היו נבזים ושפלים. יודע לשון אחרת. זולת הז'ארגון ולשון-הגמרא, היה בחזקת אפיקורס — וכאלה היו אחד בעיר ושנים במדינה ממש. דלות ואביונות שלטו בין תשעים וחמשה למאה מבני-העם, וחמשה למאה היו עשירים עושר חשוד (מלוי-ברבית, תגרנות מנוולת) ופוסעים על ראשי-העם. כל מי שאינו מישראל הרי הוא „גוי” והוא במדרגת „בעל-חי”, שאומרים עליו „להבדיל”. כל חכמה, זולת הגמרא, אינה אלא מ„הבלי-הגויים”. החיים היו מלאים רפש וסחי, פשוטם כמשמעם, בלא הדור ובלא נוי כל שהוא, זולת קצת „הדור-מצוה”, שאף הוא נתנוונה והלך. שום תענוגי-בני-אדם לא ידע היהודי של אותה תקופה, זולת קצת „עונג-שבת” ותענוגי בית-הכנסת וקצת מצוות הדורות ומנהגים נאים, שאף הם פעמים שנהפכו לגיהנום על-ידי קפדנות ודיוקים ודקדוקי-עניות. קראו את „נפש רצוצה” לש. בן-ציון ותכחו, מה הגיהנום, שהוכנה מכל אלה ללב הצעיר. היהודי היה חרש לקולות-האלהים של המוסיקה ול„קול-באשה”, אלא היה לשירה חולונית, סומא היה למראות-הטבע ולמחזות תיאטרוניים, קטע לטיול וגדם לאמון-יד. כל החיים כולם היו מצומצמים בשני דברים: אלהים ופרנסה. ואלהים נעשו — סייגי-סיגים ודקדוקי-דקדוקים וגזרות לגזרות עד למחנק. הרוח הרליגיוזי האמתי נדחה מעט-מעט מפני המצוות המעשיות ונתנדף יותר ויותר: כלום יש לך דבר נורא מזה, שהעם אפילו ב„לומדיו” לא הרגיש עוד בכל הגודל והדרת-הקודש, שיש בחזון-ישעיהו „לאחרית-הימים”, ונתפעל הרבה יותר מסוגית „תגרי-לוד” ו„תקפו כהן”? — והפרנסה עשתה את כל העם כולו לחנונים פעוטים ברוחם, לבורגנים שפלים ו„אנשי-אויר”, שהם מוכנים לפל-ובלבד שיתפרנסו מה-שהוא ואיך-שהוא — — —

וכי לא היו חיים כאלה — תהא סבתם מה שתהיה — מסוגלים להביא לידי-יאוש? וכי לא היה צריך להלחם בהם עד-רדתם? — וגורדון, שישב עשרים שנה רצופות בערים נדחות וחשוכות כפוניב'ז, שאבל וט'ז, שנוא ושונא, רודף ומורדף, וראה רפש וחושך אלה בעיניו, אחר שנים מועטות של קריאה רכה להשכלה „נהפך לאיש אחר”. הוא נעשה מיסר ומוכיח לעמו ודברים מלאים פתוס יחיד במינו מתמלטים מתחת עטו:

הָרְאוּנִי אֶת עַמִּי בְּעַצְמֵם-שְׁפִלוּתוֹ
 וּפְצְעוּ הַרְבֵּים עַד לְבָלִי חֶקֶר;
 הָרְאוּנִי הַרְשָׁעָה וּמְקוֹר־דִּלּוֹתוֹ —
 מְאֻשְׁרֵיו הַמְתַּעִים וּמִזְרֵי-הַשֶּׁקֶר;
 וַיֵּצֵא לְפִי וַתִּשְׁפֹךְ מִרְתִּי,
 וַיְהִי לְאַבְל כְּנֹרֵי וּלְקִינָה שִׁכְרִתִּי.

מִנִּי אִזְ לֹא אֲשִׁיר שְׂמִיחָה וְנַחַת,
 לֹא אֶקוּ לְאֹר, לֹא אוֹחִיל לְחַפֵּשׁ ;
 אֲשִׁיר יוֹם מָר, אֲשׁוּר עֲבָדוֹת נִצְחָת,
 אֲחַלּוֹם דְּרֵאוֹן-עוֹלָם, עֲבָטִיט וּרְפֶשׁ,
 וְנִטְיָפוֹת-חֲרוֹזֵי עַל צוֹאֲרֵ-שִׁירָתִי
 הֵם עַל אֲבָדָן-עַמִּי נִטְפִי-דְמַעָּתִי.

והוא אומר לסמולנסקין, שהזמין אותו לחדש את עבודתו ב„השחר“:
 „הנח לי! לא משורר, כי מקונן הנני“. בת-שירו היא „שחורה כעורב, אלה
 פיה מלא ולשונה קינות“, והיא מספרת „לדור מעשים בכל יום, נוגעים עד
 ונפש, נוקבים עד התהום“—.

וכמעט מתיאש הוא מכל תקוה. שיריו צריכים להיות אותו נחש-
 הנחושת, ש„כל אשר הביט אליו וחיה“, אבל אף בפעולתה זו של בת-שירתו
 הוא מטיל ספק:

יְבִיטוּ הַנְּשׁוּכִים — אוֹ לִי יִרְפָּא לְמוֹ,
 אִם יֵשׁ עוֹד רְפָאוֹת, אִם עוֹד חַיִּים בְּמוֹ.

מסופק הוא בפעולתו ובהשפעתו. אין הוא בטוח „אם לא האחרון
 במשוררי-ציון“ הוא ואם לא בני-דורו הם „הקוראים האחרונים“ (למי אני
 עמל? — תרל"א). אבל את חובתו ימלא:

מִחְמַלְתִּי עַל עַמִּי וּמִרְחַמִּי אוֹתָם
 אֲגִיד לְרוּעֵי פִשְׁעָם וּלְמוֹרֵי חַטָּאתָם.

הוא נעשה „קטיגור לאומי“ גמור.
 והוא כותב זה אחר זה את „אשקא דרשפק“ ואת „ושמחת בחגך“
 (תרכ"ז—תרכ"ח) ואת רוב ה„משלים הקטנים לילדים גדולים“. הכשרון האפי
 שלו מתגלה בכל זהרו. הדרגה נפלאה יש כאן בהרצאת-הדברים וריאלייות,
 שאינה מצויה בספרות העברית של אותה תקופה; ואף לא בשירת-תקופתנו.
 יש לומר בהחלט, שבתור משורר-אפקן עדיין גורדון יחידי הוא בספרותנו.
 ביאליק ב„מתי-מדבר“ וטשרניחובסקי ב„ברוך ממאגנצה“ ובאידיליות
 עולים עליו עד לאין שעור ברחבות-התאור, בדקות-הציורים ובשכלול-הסגנון;
 אבל בהרצאת-המעשים—עיקרן של פואמות—אין דומה לגורדון. מקלקלת אך
 השתפכות-הנפש שלו, שבה הוא נכנס לתוך הרצאת-הדברים, ולעתים קרובות
 קשה לקורא-זמננו לעכל גם את החדודים הפיליטוניים שלו, שפעמים הם
 גסים ביותר. אבל זו ואלה כל-כך אינם מן העיקר, עד שאפשר לקלפם מעל

הפואמות כקלפה רכה מעל פרי בשל. זהו המס, ששלם המשורר לרוח-הזמן. אבל מה שנוגע להשתפכות-הנפש – פעמים שהיא באה ממקור יותר עמוק: מאותו הפתוס האלוהי, שלא עזב את גורדון בשום זמן ובשום יצירה.

משוכללת ביותר מצד האמנות היא הפואמה „קוצו של יוד“. נפלא הדבר: התוכן של פואמה זו הוא דבר של מה-בכך: רב-מחמיר פוסק, שהשם „הילל“, שנמצא חסר (בלא יו"ד) במקרא ושגם על-פי חוקי הדקדוק העברי הוא צריך להכתב חסר, יש לכתוב מלא („הילל“) דוקה. ועל-ידי כך הוא עושה אשה עבריה ושני ילדיה אומללים. לכאורה אין זו אלא אנקדוטה, ולכל היותר, חומר לקורספונדנציה ועומה. אבל המשורר האפי הגדול הצליח לעשות מן האנקדוטה – טראגידיה איומה. כל פרט ופרט של פואמה זו מעובד ומהוקצע ומשוכלל, כל רשום ורשום שבה משורר ומחוגג בשרד ובמחוגגה של אמן. ביחוד יצאה הגבורה הראשית, בת-שוע, כלולה בהדרה. כל שאר הנפשות המשחקות בפואמה זו, ופאבי בתוכם, אינם אלא כצללים לעומתה. בריינין קבל על בת-שוע, שאינה נלחמת על חייה, שאינה פונה לרבנים אחרים. גורדון כאילו ראה מראש קובלנה זו והשיב עליה בחרוזים נמרצים אלה: „נגע צרעת כי תהיה באדם – כל חולי, כל מדוה כי ישיגוהו – יש רופאים בארץ וקסמים בידם – יש תקוה לחולים כי יושעו; כי יחטא איש לאיש או איש לאלוה – ופללו השופט מכדי רשעתו, – יש שופט אחר גבוה מעל גבוה – וישנה דין-הנשפט, כי תבוא צעקתו: אך דבר מפי הרב – מי ישנהו? – ולמי יפנו האובדים ויִושעו?“ („קוצו של יוד“, פרק ו').

אבל לא זה העיקר. זה נאמר יותר כלפי פאבי משנאמר כלפי בת-שוע. גורדון רצה לתאר אשה עבריה כשרה, צנועה, תמה, שאינה נועזת להטיח דברים כלפי מעלה („לא חפץ האל“) וכשה לטבח יובל נאלמה בצרתה האיומה ונאנקה דום. וזוהי הטראגידיה שלה. על-כן עצום כל-כך הרושם, שעושה סופה הנורא. על-כן מעוררת כל-כך את הלב הדחיה, שהיא דוחה את הצעתו של פאבי לפרנס אותה וילדיה:

אם לא חפץ האל, פי אחיה ממקור עמך,
אדני הוא, הטוב בעיניו יעש...
בועת-אפי אוכל לחם כל עוד בי כח
ומידי זר מתנת-חנם לא אקח לקח.

והכנעה יהודית זו דוקה, זו ההתבטלות לפני „רצונו של השם יתברך“, שהיא נוגעת עד הלב כל-כך באשה העבריה הכשרה והצנועה, מעוררת את

רוח-המרד, שהיא נחלתו של כל מי שיש בנשמתו אפילו אך ניצוץ של רוח-הנבואה:

“לא תפץ האלו” – אָבִינוּ שְׁבַשְׁמִים,
 כָּל עֲלִילוֹת בְּנֵי-הָאָדָם נָגְלוּ אֵלֶיךָ,
 וְאַתָּה, הַסִּינִיָּה, אֵל נוֹשָׂא, אֶרְךָ-אֲפִים,
 תַּחֲשֶׂה מְעוֹלָם, תִּתְאַפֵּק וְתִשָּׁב יְדֶיךָ.
 בְּשִׁמְךָ אָבוֹת וּבָנִים רַחֲמֵיהֶם הַשְׁחִיתוּ
 וּבְנֵיהֶם בִּידֵיהֶם בָּאֵשׁ שָׁלְחוּ.
 בְּשִׁמְךָ כִּהְנִי-אֲנִי הַמְדוּרוֹת הַצִּיתוּ
 וְלִמְאוֹת וְאֲלָפִים אָדָם זָבְחוּ.
 וּבְשִׁמְךָ, אֵל רַחוּם, בְּעֲלִי-הַדְרָשׁוֹת
 בְּקוֹץ-יָד מוֹנֵד יִהְרְגוּ כְּמָה נִפְשׁוֹת.

אבל לא רק ב„בעלי-הדרשות”-הרבנים-נלחם גורדון. זכות גדולה היא לו, שהיה הראשון, ש„נועז” לדבר בשירה על אדם מקרב ההמון היהודי הפשוט-על בעל-עגלה („אשקא דרשפק”). וזכות יתרה מזו היא לו, שנלחם בעד ההמון הפשוט ונגד ה„תקיפים” וה„מנהיגים” מכל המינים. הפואמה „שני יוסף בן שמעון” קוראת למלחמה לא על הרבנים, אלא על שמגר ה„תקיף”, פרנס-הקהלה, ושוב: ספור-המעשה שבפואמה אינו מן המעולים. ראש-הקהל מוסר לגונב-סוסים (בשׁוּחַד, כמובן) את תעודתו של ה„עילוי”, שהציץ ונפגע ויצא למדינת-הים כדי לאחד תורה והשכלה ולתקן את הדת ברוח-הדעת, וכש„עילוי” זה שב לארץ-מולדתו, הוא נתפס בתור אותו גונב-סוסים, שהתנגש עם שוטרי-הגבול והרג אחד מהם, וכשנמלט אָבַד את תעודת-מסעו. כל זה משונה ביותר, כמעט אָנְקְדוּטִי. ואולם זה כחו הגדול של המשורר האפי לעשות קרוב לאמת את המוזר ואת הבלתי-מתקבל על הדעת, ובידו של גורדון עלה הדבר. אם נמחק מפואמתו זו את החדודים הפיליטוניים הגסים ודברי-השתפכות מיותרים, תהא לפנינו פואמה נפלאה במינה, שכל שורה ושורה שבה מכוונת לתכליתה האחרונה ומקרבת אל שכלו של הקורא ומכנסת אל לבו של הקורא את כל המאורע המשונה והאָנְקְדוּטִי. ביחוד נפלאה הריאליות וה„חיות”, שיש בתאורו של אורי בן יוחנן. מי עד גורדון צייר בעברית חיה כזו ציורים חיים כאלה? –

שָׁם גְדוּד אֲנָשֵׁי-צָבָא בְּתוֹךְ וּמְצֵלִתִים,
 עוֹבֵר בְּסָף, נוֹשָׂא בְּמִשְׁטַר רַגְלִים;

פה קופים ותפיים, שם שור־האצטדין ;
 שם שדה וּשדות בתבלים יפוזו –
 האמנם לא תנעם המראה הלזו
 מן הספר הגדול, הקורנס והסדן?
 בקיץ ראה גיר וילקט פרח,
 ובחורף החליק על פני הקרח,
 כי עשה לו אביו סנדל המסמר ;
 או כי רכב בסוס ושחה בסלון
 או עלה בכבש ונתלה באילן –
 כל הנערים קראו לו "ממזר" ו"מומר".

כשיוסף בן שמעון האמתי לומד בפאדואה חכמת-הרפואה, הוא חולם
 ליעשות מתקן-הדת, מעין שמואל שב"הדת והחיים" של ברוך ס. ובחלומו
 ("שני יוסף בן שמעון", פרק ו') הוא רואה את התקונים שתקן. והם כל-כך
 קלושים ומגוחכים, עד שברור לנו הדבר, שאך משטה בנו גורדון הפעם.
 כשנלחם דניאל בגא"ר (ליב גורדון) על צבאו של משה ליב ליליינבלום
 ב"המליץ", בשנות תרכ"ט-תרל"א, נשא נפשו לתקונים ראויים לשם זה. את
 "שני יוסף בן שמעון" הוא כותב בסוף שנות-השבעים (פרקיו הראשונים
 נדפסו ב"השחר", סוף תרל"ח), ואז כמעט שכבר נואש מתקונים אלה. ולפיכך
 הוא מתאר את שמעון בתור אדם כשר ומסור לעמו, אבל – בטלן ותמים
 כאביו. הוא חולם, שיתיר קטניות ועדשים לפסח ויקל ב"משהו" וב"כלים
 חדשים", ושמש-הקהל ימכור ל"גוי" כל "חמצן של ישראל"; שיתיר "קלפים,
 דגים מלוחים, פֶּרְפְּשֹׁתַי, ויכשיר "הרוק, מי-החוטם ומי-רגלים"; שיתיר "סבוב-
 כפרות ושחיטתן" שלשה ימים קודם יום-הכפורים כדי ש"לא יהיה דוחק
 בבית-המטבחים", וגם יתיר "לולבי אמיריקה ואתרוגיה", "אף-על-פי שניטלין
 שלא כדרך גידולם", ו"לא יחוס אף על הרקיקה שב"עלינו", וכיוצא בזה.
 הדבר ברור: המשורר עצמו כבר מלגלג הוא על תיקונים אלה: עליהם יכול
 עוד לחלום רק אדם, שהספר עדיין הוא לו אלהים וממנו לא יזוו. – אבל
 יותר שתגדל תומת-נפשו של יוסף בן-שמעון, יותר מחריד לבנו גורלו הנורא.
 ביחוד מדכדכת-נפש פגישתו בתור אסיר מלווה על-ידי חילים מזוינים בלִיָּה
 אחרת-במטתה של אמו, שאחריה הלך אביו, האבל החדש, ביחד עם שמגר,
 האשם במיתתה ובאסונו של בנה-יחידה (פרק ט'). זהו רגע מהלך-אימים ממש.
 אלא שגורדון אינו יכול להתאפק ומטעים אותו יותר מדאי – וברגעים כאלה

כל המוסיף – גורע. ואולם הפתוס הגורדוני מצא לו אף בפואמה זו בטוי
בחרוזים, שתהום של צער נשקפת מתוכם:

<p>יָתֵר מִסֵּה־בֶּשֶׂר יֹאכַל מִסֵּה־קֶמֶחַ, אֶת הַתִּיר "עָשׂוּ" יֹאכַל "יַעֲקֹב" או "צֶמַח" וּבִידֵי־יִשְׂרָאֵל לֹא יִשְׁאַר מְאוּמָה.</p>	<p>חֲדַר־הַקֶּהֱלִ! עֵת זָכַר אֲזַכְרֶךָ אֶקְרָא לְבִכִי, לְמִסְפַּד וּלְקִרְחָה, עַל שׁוֹד בַּת־עַמִּי אֲהִימָה וְאָרִיד...</p>
---	--

ואחר החלום של יוסף בן שמעון, בשעה שהוא חוזר לרוסיה, חלום,
שיש בו גם דברים של טעם וגם דברים בטלים, משתפך המשורר בחרוזים,
שתהום של יאוש עצורה בהם:

<p>הַלְנִצַּח־נִצָּחִים יִשְׁאָרוּ הַנְּחֻשְׁתִּים, הַמְּכַבִּידִים עָלֵינוּ זֶה שָׁנִים אֲלֵפִים? – הֲכִי נִפְלְנוּ וְתִקְוָמָה אֵין לָנוּ? –</p>	<p>אָהָה, צוּר־יִשְׂרָאֵל! הַאֲמַנְם כָּל זֶה רַק חֵלֹם בְּטֵל, תַּעֲתוּעֵי לֵב הַזֶּה, וּבַעֲלִיל לֹא יָקוּם, לֹא יִהְיֶה בָנוּ?</p>
--	---

מה נוראה השאלה ומה גדול הכאב!... ועם כאב גדול זה מתלקחת
בלב האהבה העזה לעם, שנהפכת לצער־האומה במובנו היותר שלם:

וּמַה־כָּלָה, יִשְׂרָאֵל, כָּלָה בְּלִבְדָּה,
אִם לֹא בַחֹר עֲנִי בֵין הָעַמִּים הַנֶּהָה,
אוֹכֵל בֵּית אִישׁ יוֹמוֹ, מְטֵל בְּרֶפֶשׁ?
לְכֹל בְּאֵי־עוֹלָם גֵּר־אֱלֹהִים הַעֲלִיתָ,
וּבַעֲדָךָ חָשַׁף עוֹלָם, וְאַתָּה נִהְיִיתָ
עֹבֵד־עֹבָדִים, גּוֹי אוֹבֵד וּבֹזֵה־נַפֶּשׁ.

וקודם שגמר גורדון את כל חשבונותיו עם העולם היהודי הישן, עולם
הרבנים והתקיפים, מוכרח היה לעשות „סך־הכל” לכל מלחמתו הקשה
בישן ולבוא עד תכליתו: לחתור חתירה תחת יסוד־היסודות שלו. ולזה סייע
מאורע קשה, שלא אירע לשום סופר עברי מפורסם בישראל קודם לגורדון.
בשבת־הגדול, שנת תרל”ט, נעשה „חפוש” בביתו של גורדון על־ידי ה„מחלקה
השלישית” (הבולשת בימי אלכסנדר השני) ונאסרו הוא ואשתו בלא שום
יסוד; שהרי גורדון היה רחוק מן הסוציאליזם ואף דבר עליה קשות באחד
מכתביו. הוא ואשתו ישבו כלואים ב„מצודת־ליטה” (Литовский замокъ).
בית־המאסר לפושעים מדיניים, ארבעים יום, ואחר־כך גורשו מפטרבורג לעיר
פודוֹז, פלך אולוֹנֶצַק. ואך לאתר שלשה חדשים ויותר הושבו לפטרבורג.

גורדון יחס (בצדק או שלא בצדק) את האסון, שקרה לו, לראש החסידים אשר בפטרבורג, שכעס עליו על שהיה גורדון למכשול על דרך החסידים בבחירת רב („התעבר על רב לא לו” – כמליצתו של גורדון). דבר זה המר את רוחו מאד, ובימי מאסרו וגלותו, ב„מצודת-ליטה” ובפודוץ, כתב את שירו היותר מקורי והיותר נמרץ – את „צדקיהו בבית-הפקודות”.

בשיר זה מרחיק גורדון ללכת מכל אשר לפניו – ומעצמו. בפואמות מחיי-ההווה דבר קשות על הרבנים. ב„בין שני אריות” הטיח דברים אף כלפי הנביאים. ב„צדקיהו בבית-הפקודות” הוא נוגע גם בנביאים – באותם הנביאים, שבתור משכיל עברי היו לו קדושים כאלהים ויותר מאלהים. וחדשים כל-כך היו הדברים, עד שמצא לנחוץ לצרף אל הפואמה הערה ארוכה, שיש בה הרבה מן הביאור ועוד יותר – מן ההתנצלות. ואמנם, חדש-מהודש הוא הרעיון שבשיר זה. הוא מצוי אצל רנאן ואצל גיטשה – אבל ברור הדבר, שגורדון לא מצא אותו לא אצל רנאן ולא אצל גיטשה. החלק הראשון מן Histoire du peuple d'Israël יצא אך בשנת 1887; וספריו של גיטשה בענין זה, שהראשון מהם (Menschliches, Allzumenschliches) יצא בזמן אחד עם „צדקיהו בבית-הפקודות” (1878–1879), לא נתפרסמו בחיי גורדון והיו אסורים ברוסיה כרוב ספריו של רנאן. – צדקיהו מלך יהודה, שנבוכדראצר שחט את בניו לעיניו ואחר-כך סימא אותו והשליכו לבית-הכלא, מטיח דברים כלפי מעלה. במה חטא, אם בקש חירות לעמו? – הלא בכל מעשיו לא נתפון אלא לטובת עמו וארצו. ובכן אין צדק ואין יושר ואין משפט בעולם. אין אלוה, „שופט גבוה”, ואך „הכה מושל בנו” – פטיש כל הארץ גם הקמנו. אבל לי אומרים, שכל זה בא עלי „יען לא נכנעתי לפני ירמיהו”. ואולם מה מבקש זה הכהן מענתות? – כשמואל בשעתו ביחסו אל שאול, רוצה גם הנביא בשעה זו למשול במלך. העיקר הוא לו – לא המדינה וצרכיה הממשיים, אלא הדת והרוחניות המופשטת. הוא מבקש, שכל בני ישראל יהיו מלומדים וכולם יהיו יודעי-תורה. ובחרוזים נפלאים, שאין כדוגמתם לבהירות ועוז, צר גורדון את צורחה של האומה לאחר שיתמלאו משאלות לבם של הנביאים:

חֲרִישׁ יַעֲזִבוּ עֹבְדֵי-הָאֱדָמָה,

דָּגְלִים וְאַזְנָם – אֲנִשְׁי-הַמִּלְחָמָה,

חֲרָשׁ וּמִסְגֵּר מִן הַחֲנִיּוֹת יֵצְאוּ

וּכְאִישׁ אֶחָד יֵאָסְפוּ אֶל נְיוֹת פְּרָמָה,

יִלְבְּשוּ אֲדָרוֹת-שֶׁעַר וְיִתְנַבְּאוּ.

אָז יִשְׁבֵּת מֵאַרְץ גְּרֹן וּמִקְבֵּת,
 כָּל פְּלִי-יֹצֵר שָׁרֵף יִשְׂרָפוּ בַשָּׁבֶת,
 וּכְתָתוּ אֶת לְעֵט, לְמִזְמֵרוֹת מִזְמֵרוֹת,
 קָרְדָם וּמוֹרָג לְנִבְלִים וּכְנוֹרוֹת
 וּלְדִבְרֵי-חֲכָמִים — דְּרָבוֹנוֹת וּמִסְמֵרוֹת;
 הַגְּבוּרִים יִתְפַּשְׁטוּ מִגְּנִים וּקְשָׁתוֹת
 וְעָטוּ מְגִלוֹת כֶּלֶם יוֹבִמְתַּנְיָהֶם קְסָתוֹת.
 בַּיּוֹם הַהוּא תִחַפְּשׂוּ אֶת יְהוּדָה בְּנֵרוֹת
 וְלֹא תִמָּצְאוּ אֶכָּר, אִישׁ חַי, רַב-פְּעָלִים,
 בְּעֵלְיֵי-הַמְּלָאכָה יִהְיוּ נְבוֹזִים וּשְׁפָלִים;
 בְּמִקּוֹם מְנַהֵיג עֵדֶר, מְצִיב הַדֶּרֶבֶן
 יִהְיֶה נְבִיא אוֹ כֹהֵן מַעֲלֵה קֶרֶבֶן;
 אִישׁ וְאִישׁ יֹאמֶר: לֹא אֶחָרֵשׁ, לֹא אֲדוֹשׁ,
 כִּי בֵן מַמְלַכְת־כֹּהֲנִים אָנִי וְגוֹי-קָדוֹשׁ ---
 הִיְהִיָּה גוֹי כְּזֶה תַחַת שָׁמַיִם?
 כִּי יִהְיֶה — הִנְעַמּוֹד יוֹם אוֹ יוֹמִים?
 מִי יִבִּיר בִּירוֹ, מִי יוֹצִיא לוֹ לֶחֶם,
 וּבַיּוֹם צָר וּמְצוּקָה מִי לוֹ יִלְחָם?
 גוֹי כְּזֶה לֹא יִצְלַח לַעֲשׂוֹת מְמִשְׁלָה!

מחאה עזה כזו נגד הרוחניות, שבלעה את הגשמיות ואת המדיניות
 כאחת, לא נשמעה בספרות העברית עד ימיהם של בְּרִדִי צ' ב ס ק י,
 ט ש ר נ י ח ו ב ס ק י ו ב ר ג ר ; ואף שלשת אלה לא עברו את גורדון,
 אלא שהעמיקו את טענותיו על-ידי מה שמצאו אצל נִי ט ש ה, על-ידי מה
 שעוררה בלבבות מלחמתו של „א ח ד ה ע ם” בה ר צ ל ועל-ידי מה שהוסיף
 הנסיון המר של הישוב העברי בארץ-ישראל. כי הפתוס האלוהי הגיע בפואמה
 לירית זו של גורדון עד מרום קצו. צ ד ק י ה ו הוא מעין א י ו ב ח ד ש ;
 אלא שאיוב זה דן לא רק על שאלת-הצדק ביחס אל הפרט, אלא אף על
 שאלת-הצדק ביחס אל ה כ ל ל — אל כ ל ל ה א ו מ ה כ ו ל ה. כי בצדקיהו
 בבית-הפקודות” אתה מוצא מזיגה נפלאה של יסורי-הפרט וצרות-הכלל. פעם
 בפעם מצטיק צדקיהו את וויכוחיו עם אלהים ועם הנביאים בדבר מצבה
 ועתידותיה של האומה, זוכר את בניו האומללים ואת מצבו הנורא — ונפשו

משתפכת בקרבן. וגורלו הפרטי מתלכד בגורלה של האומה, שעליה מסר את נפשו ואך בשביל שדרש טובתה לפי הכרתו הפנימית שלו באה עליו כל הצרה הזאת. מצד זה נתגלה האמן שבגורדון בפואמה זו אולי יותר מבכל שאר יצירותיו: ליריקה ואפיקה משמשות כאן לא בערבוביה, אלא בתערובת הרמונית יחידה-במינה.

IV

בפואמות מחיי-ההווה וב"צדקיהו בבית-הפקודות" הגיע גורדון למרום-קץ-יצירתו. מכאן ואילך מתחלת לו התקופה השלישית והאחרונה. תקופת-הירידה (תרמ"ב-תרנ"ב).

בשנת תרמ"ב סיים את "בירח בלילה", שהתחיל עוד בשנת תרל"ח. ובתור סיום נתן בה תמונה מחדת ממש מן היהדות של סוף שנות-השבעים:

<p>מִפְנֵי הַמְּפֹלֶת לֹא יִפְחָדוּ פָּחַד, וּבְעַד הַחֲלוֹנוֹת עוֹלֵי-הַיָּמִים מִתְמַלְטִים מִן הַהִפְכָּה אַחַד-אַחַד. וְאֶשְׂאֵל: "מֵה-זֹאת?"—וְאֶשְׁמַע תְּשׁוּבָתוֹ: זֶה בֵּית-יִשְׂרָאֵל, זֶה הַיְכָל-תּוֹרָתוֹ.</p>	<p>וְאָרָא בְּתִמוּנָה הַיְכָל-תְּפָאֶרֶת וּבְקִיעִים בּוֹ רָבוּ פָרָץ עַל פָּרָץ. טִיחוּ נוֹפֵל, קוֹרְתוֹ מִתְּפֹרֶרֶת וּבְשִׁכְבַּת-אַבְקוֹ יִרְמוֹשׁ כָּל שָׂרָץ. וְזִקְנִים עַל מְשֻׁכְּבוֹתֵם בְּטַח נִרְדָּמִים.</p>
---	--

כזה היה "בית-ישראל" וכך היה "היכל-תורתו" באמת קודם שנתעוררה תנועת-התחיה הראשונה. תנועת-חובבי-ציון. אבל לא הכל ראו את התמונה בכל נוראותיה. אך גורדון בלבד היה בהיר-עין למדי כדי לקלוט אותה ולציירה. ואולם מי שראה תמונה מחדת כזו בעמו-שוב אין לו תקנה. נפשו הורעלה ורוחו חובלה. תמיד תעמוד לנגד עיניו ותמיד תבהלהו בחזון-בלהותיה. הוא לא ישכחנה לעולם—ולעולם לא תראה עוד בת-צחוק לאומית על שפתיו. אף טל של תחיה לא יתהו. ואת שיר-הנחמה לא ישיר עוד לעולם—לעולמים!

בפסח תרמ"א פרצו הפוגרומים ברוסיה הדרומית. את השפעתם על אותו הדור קשה לשער. דחופה על-ידי המאורעות ומוכנת על-ידי סמולנסקיין, שהטיף במשך עשר שנים רצופות לרעיון הלאומי. מתגברת התסיסה הלאומית בקרב בני-הנעורים העבריים-המשכילים. ב"ח מרחשוון, תרמ"ב, חוגגים "חובבי שפת-עבר" את יום מלאת עשרים וחמש שנים לעבודתו הספרותית של גורדון בפאר והדר, שלא היו כמותם ביחס אל סופר עברי עד אותו זמן. ובשנת תרמ"ד מוציא ועד מיוחד את "כל שירי י"ל גורדון" בארבעה כרכים, כאמור. גורדון הוא כנדהם מן הפוגרומים, ואך הכבוד הלאומי, שחלקו לו, והצעירים, שהוא רואה שבים אל עמם, מעודדים קצת את רוחו. חבריו של גורדון:

לי לינובלום, יהל"ל, ועוד, חוזרים מהשקפותיהם המשפיליות ונעשים חובבי-ציון. גורדון הוא ארו קשה, שהוא נשבר אבל אינו נכפף. לא שאין לו לב להרגיש ביפיו ורוממותו של האידיאל הלאומי-ההיסטורי הגדול ואינו מצפה לגאולה. עוד בשנת תרל"א הוא מדפיס ב"השחר", שנה שניה, את ה"השמטה" המפורסמת (שנשמטה על-ידי הצנזור ממאמרו ב"המליץ"), שבה הוא מדבר בכובד-ראש על גאולת-ישראל כעל דבר מתקבל על הדעת. בין חלומותיו הגדולים, שהוא מונה בסוף השיר "בירה בלילה", הוא מזכיר גם את "ישוב-הארץ ותקומת-האומה". אבל לשנות את דעותיו שנוי רדיקאלי קשה לו: גוי, שהדת היא לו עיקר והחיים – טפלים לה, גוי, שארצו תהא מלאה דינים וסייגים – כמצולה אין מים, המלאה דגים" – "גוי כזה לא יצלח לעשות ממשלה". ואף לאחר שהוא מתקרב לחבת-ציון ואף מטיף ב"המליץ" לטובתה, עדיין הוא מעמיד על דעתו במאמריו המצוינים "עזרא ועזרה" ו"גאולתנו ופדות-נפשנו", שעזרא הסופר (העבודה התרבותית להכשרת-האומה) צריך לקודם לעזרה החמרית והמדינית ו"פדות-נפשנו" היא תנאי קודם למעשה-גאולתנו*).

הפתוס האלוהי, טרם יכבה, חוזר ומתלקח בכל תוקף. והוא כותב את "אחותי רוחמה", את "בנערינו ובזקנינו נלך", את "עדר-אדני", את "אתם עדי!" – ועוד. הפוגרומים הדרומיים מעוררים אותו לחרוזי-הזעם האלה:

לא לך החרפה, כי אם למעניך!
 מטמאתם תמתך לא נכתמה;
 זכה כבוד את, אחותי רוחמה!
 ...אות קני, אות קלון וכלמת-נצח
 על מצח-הנבלים, אנשי-הרצח!
 ("אחותי רוחמה").

...אם גבר האגרף, יד-ידיים קמה
 הקך העון, אחותי רוחמה? !
 "אן אוליך חרפתי?" – איה חרפתך?
 לך לא חרף, לא הסרת תמתך;
 קומי, איפוא, ושאי ממום פניך:

אבל גם תנחומים יש בפיו בשביל עמו המוכה והמיואש:
 ובעבותות-זהב אלה נקשרנו;
 בחוט המשלש הזה המקשרנו
 נלך בנערינו ובזקנינו.
 ("בנערינו ובזקנינו נלך").

עם אחד נחנו, כי אל אחד לנו
 וממקבת בור אחד נקרנו,
 גם תורה אחת ושפתה אתנו

* עיין סחברתי: "ציון לסשורר יהודה נורדון", הוצאה שניה, אודיסה תרנ"ד. הסחברת בצורתה הראשונה (כפי שנדפסה בקובץ "השרון", קראקא תרנ"ט), נכתבה סיד אחר פטירתו של גורדון, לפני שלשים ושלוש שנים, כמעט כילדותי, וכיובן, יש בה דברים שנתישנו, ביחוד בסגנונם. בעיקרם נראים לי הדברים נכונים גם כיום.

הנוסח של זמננו: „עם אחד, לשון אחת, ארץ אחת” — מכאן היא באה, אלא שנתחלפה חוליה אחת בשלשלת-הזהב: במקום „ארץ אחת” בא אצל גורדון — אצל גורדון האפיקורס — „אל אחד”. חוסר הארץ בשלשלת-הזהב, וכן גם קריאתו של גורדון בסוף „אהותי רוחמה” לנדוד לאמריקה (אמנם, רק לשם Nachtasyll, בלשונו של גורדון) ולא לארץ-ישראל, לא יכלו חובבי-ציון לסלוח לו. ליליינבלום ב„בקורת לכל שירי גורדון”, שהתייחס בה אל המשורר כאל פובליציסטן ממש, פתח במלחמה, ואחריו באו „חובבים” מכל המינים והתנפלו על גורדון מכל צד. אמנם, גם מגינים אמיצים לא היה חסר, ודוד פרישמן בראשם; אבל „ראש משוררי-ישראל”, ר’ יהודה הלוי של זמננו, לא מצא תנחומים בזה. גם העתון „היום”, שהתחיל לצאת אז, נהפך לו לאויב, מפני שהוא, גורדון, נעשה אז עורך „המליץ”, ואותו פרישמאן עצמו הטיח דברים קשים כלפי המשורר הנערץ. כל זה המר ועצב את רוחו של המשורר ההולך ומזדקן ו„גרם לרוח-הקודש, שתסתלק ממנו” (כך אמר גורדון עצמו באחד ממכתביו באותה תקופה). הוא כותב, אמנם, עוד שירים שונים, ומהם חשובים בתכנם ונאים בסגנונם, למשל: „מחלת-הזכרון”, „קריאת-הגבר” (אחד מן השירים היותר גורדוניים, שלא הושם אליו לב), „על מה רגזה הארץ?” (ביאור הפוגרומים בעלייתו של אלכסנדר השלישי על כסא-המלוכה — סאטירה מדינית חריפה מאד), „הרקב לבית-יהודה” (*), ועוד, וגם פיליטונים נחמדים וראויים להדפס שנית פרסם ב„המליץ” בחתימת „אזוב”, ואולם רוח-הקודש אין עוד בכל אלה. את הפתוס הגורדוני חסרים הם כמעט לגמרי. הארו האדיר נשבר...

אך שיר אחד כתב בימיו האחרונים, שיש בו מן הנשגב ומן הלייריקה האמתית, ואף צורתו הפיוטית מקורית היא ונאה הרבה: „שורש-נשמתית”. המשורר שואל את האלהים: מאין באה נשמתו? מפני-מה כל-כך רבו פצעיה? — הלא „מיום היותה בו על האדמה — יזוב זוב דמה, — ומן החושים בה עד המחשבה — רק חלי ודאבה”. והוא מוסיף לחקור ולדרוש:

מִתְבוֹטֶסֶת בְּדַמְיָהּ ;	אוֹלֵי נְשָׁמַת הַנְּבִיא הָעֲנֹתוֹתֵי
או נְשָׁמַת אִיּוֹב בִּי—אִישׁ תָּם וְיָשָׁר,	הִיא הַמְּחִיָּה אוֹתִי,
הַרְאֹן לְכֹל בְּשָׁר.	אֲשֶׁר גַּם הִיא הִתְעַטְפָּה כָּל יְמֵיהָ.

* הדפס אך ב„האסף”, כיהושע שטיינברג, הצנוור בוילנה, לא נתן להדפיסו בהוצאה
החדשה של „כל שירי גורדון” בששה כרכים, וויזנה הרגיש כפני שמצא בו רמז להחוקר ר’ א’
הרבי

אכן, אם לא היתה בו לא הנשמה הגדולה עד לאין שיעור של הנביא מענתות ולא הנשמה המרדנית העזה של האיש מארץ-עוץ, הנה ניצוץ מנשמתם של זה ושל זה נבזק לתוך נשמתו של הקטיגור הלאומי, שאף הוא דבר משפטים לא רק עם עמו, אלא גם עם אלהיו! —
 וחודש ומחצה קודם פטירתו התלקחה בו עוד לרגע רוח-הקודש, והוא מנחם את חברו המשורר, מנחם דוליציקי, שגורש ממוסקבה והוכרח לנדוד לאמריקה. למה יבכה על שהוא עוזב ארץ, שהקיא אותו מתוכה? —:

הנה גם אנכי מארצי אלכה,
 גם היא הקיאתני—ונפשי מה-שלוה!
 אימים החיים ונורא מותנו!...
 אך אל-נא שנינו מפניהם נחתה!
 לא עצים יבשים אנכי ואתה,
 ומגלם קחה לכחיד עצמנו!
 אתה הולך לחיים — לך והלחם,
 ואני על משכבי אשלים מלחמתי,
 וכמוני כמוך אל-נא ננחם
 על חלומות שתחלום ועל אשר חלמתי.
 לא מקסם-כזב ראיתי בחלומי
 ותרמית-עינים גם אתה לא תחזו;
 לכן אל תירא כמוני משחת — — —

זו היתה „שירת-הברבור“ של המשורר. בפני ההכרה, שבא הקץ—שאינו קץ, חזר ושב אליו הפתוס האלוהי. בהכרה נשגבה כזו הולכים לקראת המות אך בחירי-היוצרים, שהנצה התנה על מצחם: את תו-האִלְמוּת...

V

מה היה גורדון — משורר לדורו או משורר לדורות? —
 באמת לא פסקה השפעתם של סופרי שנות-השבעים עד היום. מי יודע מה היינו כיום הזה אילמלא הם? אילמלא היו גורדון וחבריו מרעישים עולם על החיים הבטלים, המנוולים והמצומצמים, מי יודע, אם היו היהודים מגיעים אף ברוסיה לאותה ההכרה-העצמית, האנושית והלאומית כאחת, שאנו מתגאים בה — ובצדק — כיום הזה? מי יודע, אם לא היה הרוב מאתנו מתנוונה

והולך בחיי-הגטו האפלים, והשאר – הולך ונעשה למה שנעשו רוב היהודים במערב-אירופה: יהודים בלא יהדות, שרקינותם הפנימית מערכים עצמיים עושה אותם שטחיים בקבלת הערכים הפנימיים הזרים, ועל-ידי כך – גם שפלים באנושיותם?...

אבל גורדון השפיע גם השפעה ישרה.

כבר ראינו, ש"צדקיהו בבית-הפקודות" בנה אב לכל אותה ההשקפה, שהרוחניות בלעה את החיים המדיניים ואת הכשרון לעסוק בישובו של עולם כאחד, – זו ההשקפה, שכל-כך הפליג בה בְּרִדִי צ'בֶּסְקִי. גם בין "צדקיהו בבית-הפקודות" ובין "מחזיונות נביאי-השקר" של טשרניחובסקי עובר קו ישר, ואף סגנונו של טשרניחובסקי בשנות-יצירתו הראשונות מושפע הרבה משל גורדון.

ובין ביאליק לגורדון ודאי יש יחס ישר. צרות-ישראל מעוררות גם בו, כמו בגורדון, קובלנה ותרעומת לא על הגויים, אלא על ישראל. אפילו ב"אכן חציר העם" עדיין מנהמת בת-קולו של גורדון, ועל "מתי-מדבר" ודאי נתעורר ביאליק לכתוב על-ידי הקטע "דור-המדבר" של גורדון ("כל שיריו", הוצאה שניה, חלק ה', עמ' 35–39). והסגנון הפיוטי הגורדוני, שפרץ את גדר הלשון המקראית, אף הוא נעשה מורה-דרך לביאליק הצעיר, ואיך היתה יכולה להיות אחרת? – ביאליק כותב את "אל הצפור" שנה אחת קודם פטירתו של גורדון, והשיר הראשון של המשורר, הצעיר והמתחיל לחיות, פוגע ב"פרדס" הראשון של רבניצקי בשיר האחרון (מן הנדפסים בחייו) של המשורר הזקן והנוטה למות, ושירו הראשון של טשרניחובסקי נדפס אך חדשים מועטים אחר פטירתו של גורדון, ואיך אפשר שלא יושפעו מגדול-המשוררים שבדור? – אחר-כך התרוממו עליו וגדלו ממנו הרבה; אבל את סבל-הירושה של גורדון נשאו שניהם במשך זמן ידוע, ומי יודע, כמה משל גורדון נקלט בהם שלא מדעתם ופועל בהם שלא ברצונם עד היום הזה? מנדלי המספר גדול מגורדון המספר עד לאין שעור, ואולם גורדון היה הריאליסטן הראשון בספרותנו, קראו את "קפיצת-הדרך" שלו, אם לא תמצאו קרבת-נפשות בינה ובין כמה מציוריו של מנדלי, וגורדון הרי אף היה הראשון, שנטל חומר ליצירתו את ההמון הפשוט ונלחם בעד האשה העבריה, ומה שנוגע לסגנון התלמודי של גורדון, ביחוד בספוריו, – ודאי, שסגנון זה אינו שלם: יש בו טלאי מקראי על גבי טלאי תלמודי-מדרשי; בעוד שמנדלי יצר את אחדות-הסגנון בלשונו, – דבר, שקשה להעריך את כל ערכו הגדול, אבל סוף-סוף היסוד להסגנון החדש והעשיר ביותר הונח על-ידי גורדון.

כבר ראינו, שרעיונו העיקרי של „אחד-העם“, שהכשרת-האומה קודמת להגשמת הרעיון הציוני, מצוי כשפיר מרוקם במאמריו של גורדון. אמנם הכשרה זו יש לה רחבות ועמקות אצל „אחד-העם“, שאינן לגורדון. אבל אף כאן הונח היסוד וניתנה הדחיפה הראשונה. „אחד-העם“ עצמו מודה על זה. בהקדמתו ל„על פרשת דרכים“ (הוצאה שניה, ח"א, עמ' IX) הוא אומר: „ואחד מגדולי-הדור יצא ודרש גם ברבים, כי פדות-נפשנו קודמת לגאולתנו, כי אין שום מקום לאיזו עבודה לשם „חבת-ציון“ עד שישתחרר תחלה רוח-העם מן הכבלים הפנימיים העוצרים בעד גידולו והתפתחותו, וכי על-כן צריכים משכילי העם ליאש לבם עתה מענין זה, שלא הגיע עוד זמנו, ולשוב לעבודתם השלילית, שעסקו בה עד כה“. אבל גם הגבלה זו אינה מדויקת. גורדון עצמו אומר במכתבו המפורסם לד"ר ברנפלד: „הרעיון הזה (רעיון חבת-ציון) היה נעים לי כילד-שעשועים כל עוד היותו רעיון-רוח, חלום חזיון-לבי; אבל בראותי, כי עור ובשר ילבישוהו ובעצמות וגידים יסוככוהו, אחז בשרי פלצות. עמדתי משמים והייתי כאיש נדהם, כי אמרתי: אוי לנו אם לא יצלח חפץ חובבי-ציון בידינו, ואוי אוי לנו אם יצלח חפצם בידם! ואז כחבתי (ב„המליץ“) את שני מאמריו: „גאולתנו ופדות-נפשנו“ ו„עזרא ועזרה“, שבם גליתי את דעתי, כי טובה לנו העליה לארץ-הקודש רק אחרי אשר נתקן עצמנו ונכשיר את הדור לכך, באופן אשר תהיה קודם או, לכל הפחות, יחד עם גאולת-הארץ גם פדות-הנפש ושיבת-עזרא ביחד עם העזרה“ („אגרות-יל"ג“, כרך שני, ווארשה תרנ"ה, אגרת שצ"ב, עמ' 248). ובכן אף הוא לא רצה להמתין בישוב-הארץ עד שיוכשר הדור דוקא, אלא רצה, שיבואו הישוב וההכשרה „לכל הפחות יחד“. ופתגמו של אחד-העם, שבא בסוף „אמת (ראשונה) מארץ-ישראל“ ונעשה שגור כל-כך בספרותנו, כלום אינו מצוי, ובסגנון נמרץ למדי, אצל גורדון?—

חֲרַפְּן־הָעִיר אֶל־פִּי־שָׁנִים נִזְכֹּרָה

וְלִחֲרַבְּן־הָאָמָה נִקְשִׁיחַ לְבָנֵהּ.

(קוצו של יו"ד, פרק ג.)

וגורדון לא רק בחיוב השפיע על „אחד-העם“, אלא גם בשלילה: שיריו נעשו ל„אחד-העם“ חומר לפולמוס ספרותי. אחד ממאמריו הראשונים של „אחד-העם“, „האדם באוהל“, נוסד כולו על פולמוס בפתגמו של גורדון: „היה אדם בצאתך ויהודי באהלך“. ובמאמרו שאחר זה, „תורה שבלב“, נלחם אחד-העם בהשקפתו של גורדון על ר' מפסי הכוזרי שב„קוצו של יו"ד“. ועוד כשהתחיל „אחד-העם“ לערוך את „השלח“ (בשנת תרנ"ז), היה גורדון

האידיאל שלו במקצוע השירה, וב"תעודת-השלח" הוא כותב: "אפשר שימעט מספר השירים במכ"ע זה (ב"השלח"). אחרי כי רוב משוררינו עתה אינם הולכים בדרכו של יל"ג, לאחד את השירה עם המחשבה על-דבר חייו וצרכיו המרובים" ("על פרשת-דרכים", ח"ב, עמ' 5).

גורדון השפיע, איפוא, על ראשי-ספרותנו בזמן הזה. אבל על גדלו של גורדון ועל השפעתו החיה עד היום מעיד דבר חשוב מכל הרשומים שהבאתי.

רצונך להכיר במשורר וסופר, אם הוא יוצר אמתי או יוצא רק, בכלים שאולים, — צא ובדוק, אם הניח אחריו פתגמים קצרים ושנונים, שנעשו מימרות מתהלכות ו"דבורים מפוצצים" בחיים, ולכל הפחות, בספרות. כי רק יוצר אמתי צר צורות חדשות אף לרעיונות ישנים, שעל-ידי שנינותם הם נעשים רווחים באומה.

ואם מתוך הערכה זו נצריך את גורדון — אין כמותו יוצר בספרותנו. "לא עם, לא עדה אנחנו, רק עדר", "אולי עד מקום משם לא ישובו", "הטומאה בקדושה נוגעת אצלנו", "כל המביט מאחוריו נעשה נציב-מלח", "מעשים בכל יום, נוגעים עד הנפש, נוקבים עד התהום", כל עמנו וספרותו הם "חלל גדול, ענק שוכב למעצבה, — כל הארץ כולה מקום-קבורתו — וספריו הכתובת על המצבה", "האדם עץ לא יפרח אך פעם", "החכמה — שושנה פורחת על עברי פי פחת", וגם ביטויים מתורגמים בהצלחה יתרה: "מתים שנים — במחולת-המחנים", "אין טומנים את המרצע במרצוף, שמא יזדקר הפרצוף", וכיוצא באלה לעשרות פזורים על פני כל שיריו, ספוריו, פיליטוניו ואף מכתביו היחידים-במינם. כל אלה חיים ורעננים הם כיום שיצאו מתחת עטו של יוצרם, ואין כמותם מעיד על גורדון, שרוח יתרה היתה בו ושעבודתו היתה לא רק לדורו, אלא גם לדורות — להרבה דורות אחיו. עם כל מה שנתישן חלק מכתביו בצורתם ואף בתכנם וסגנונם — ומה אין הזמן של קיטור וחשמל ואירונים מבלה בשטף מרוצתו הסחרחרית? — טבעת חשובה הם בשלשלת התפתחותנו הלאומית, וכשטבעת זו נתקת-מתפזרת שלשלת-הזהב כולה...